

NİGAR BABAYEVA*

BƏDİİ DİSKURSUN KOMMUNİKATİV VƏ KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bədii konsept konsepsiya və ya təsvir kimi məntiqi konseptlə yanaşı, bədii söz və obrazla da ümumi əsaslara malikdir. Konseptin semantik mənasının müəyyən edilməsi probleminin ümumiliyi və onun həlli bədii təcrübələrin, bədii hissələrin əsas aspektlərini dərk edərkən müxtəlif rasionallıq dərəcələri ilə əsaslandırılı bilər.

Hər bir bədii əsər dil daşıyıcısının milli təfəkkürünün məhsuludur. Təbii ki, buna görə də tərcümə prosesində müxtəlif xalqların hadisə və proseslərə müxtəlif yanaşmaları ortaya çıxır. Bu zaman isə tərcümənin uğurlu alınması üçün koqnitiv dilçiliyə və onun tətbiq metodlarına müraciət olunur. Məqalədə Azərbaycan dilindən ingilis dilinə bədii tərcümə prosesinin koqnitiv xüsusiyyətlərindən bəhs olunub.

Açar sözlər: koqnitiv, bədii, diskurs, tərcümə, kommunikasiya.

Giriş

Dilçilikdə diskurs anlayışı hələ də müəyyən linqvistik formaların (mətnlər, nitq, publisistika və s.) stilistik birləşmələrinin sinonimlərindən biri kimi istifadə olunur. Diskurs” termini müxtəlif milli ənənələr və müəlliflərin təhəvvülləri ilə əlaqələndirilir. Elmi biliklərin antroposentrik paradigmasının inkişafına təkan verən koqnitiv elm XXI əsrin əvvəllərində ən yeni fənlər blokunu formalaşdırdı və aparıcı mövqeyə sahib oldu. İntegrasiya prinsipi kimi çıxış edərək, öz problemlərinin tədqiqi dairəsinə getdikcə daha çox elmləri cəlb edir. Onların nominasiyalarına mütəmadi olaraq koqnitiv-epitet termini daxildir: psixologiya, linqvistika, sosiologiya, ritorika, poetika və s.

Əsas təhlil

İdrak fenomeninə dair məsələlərin spektrini əhatə edən koqnitiv dilçilik alimlər tərəfindən son dərəcə yüksək tədqiqat fəaliyyəti kimi tanınıb. E.S. Kubryakova, V.Z. Demyankov, N.F. Alefirenko sayəsində dilçilikdə bir koqnitiv inqilab baş vermişdir. Nitq anlayışından diskurs konsepsiyasına keçid dil və nitqin klassik ziddiyyətinə nitqin özündən paradoksal dərəcədə böyük olan ənənəvi linqvistik metodlardan istifadə etməklə əlaqələndirilir. 1960-cı illərdə E. Benvenist, P. Şarodo, M. Peşo, P. Serionun mənsub olduğu fransız diskurs məktəbi tərəfindən irəli sürülən diskurs və mətn anlayışları arasında dəqiq fərq meydana çıxdı. Beləliklə, E. Benvenistenin təklif etdiyi antroposentrik dil paradigmasına uyğun olaraq, diskursu canlı ünsiyyətdə dilin fəaliyyət göstərməsi kimi nəzərdən keçirmək mümkün oldu.

Diskursun bütün istifadə hallarını əhatə edən ümumi qəbul edilmiş tərif yoxdur və görünür, bu terminin son dövrlərdə qazandığı böyük populyarlığa səbəb məhz budur. Müxtəlif şərhələr isə nitq, mətn, dialoq, üslub və hətta dil haqqında daha ənənəvi fikirləri dəyişdirərək istənilən konseptual tələblərə tam cavab verir. Əksər filoloqlar diskursun anlamını linqvistik cəhətdən daraltmaqla bunu həm insan şüurunda, həm də obyektiv-subyektiv reallıqda mövcud olan daxili və xarici aləmlə eyni vaxtda bağlı olan müəyyən bir mətn üslubu, onun təqdimatının xüsusi forması və istifadə yeri kimi təqdim edirlər.

Bədii diskurs mənsub olduğu diskursun tərifinə görə xarakteri baxımından kommunikativdir. O, həm də müəlliflə respipient arasında intellektual və yaradıcı qarşılıqlı əlaqənin həyata keçirilməsini, müəllifin şəxslərə münasibətini, bədii mövqeyini, sabit dəyər oriyentasiyalarını ehtiva edən linqvo-estetik məlumatların ötürülməsi kimi kommunikasiya prosesinə üzvi şəkildə daxil olur. Hər hansı bir sənət əsərini qavrayarkən, konsept müəyyən bir sistemdə yerləşdirilməsi müəyyən vaxt tələb edən zehni əməliyyatların ani aktı kimi qəbul edilə bilər. Bədii konseptlərlə məntiqi əməliyyatların mümkünlüyü bədii diskursun tərkib hissəsi olan qeyri-müəyyənliyə əsaslanır. Bədii diskursda qeyri-müəyyənlik potensial obrazlara yönələn nisbətən aydın dinamik quruluşa malikdir. Bədii diskurs təfəkkürün linqvistik ekvivalenti kimi milli dünyagörüş tərzinin ən parlaq nümunəsidir. Bu halda yazıcının şəxsiyyəti bu halda milli dil və milli diskurs və kommunikativ davranışın modelləşdirmə proyeksiyası kimi çıxış edir.

Müəllif konseptlərinin verballaşdırılmasının xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması bədii mətnin linqvistik təhlili, diskursun şərhinin linqvistik qaydalarının müəyyən edilməsi ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda müəllif mətninin semantik konfigurasiyaları müəllif şəxsiyyətinin müəyyən bir tipini əks etdirir. Bu baxımdan müəllif mətnini şəxsi resursların və assosiativ hərəkətlərin toplusu kimi qəbul etmək olar.

Mətnin linqvistik ekzistensial tərzini induksiya edən bədii forması dilçi şəxsiyyətinin mahiyyət və əsası kimi müəllifin xüsusiyyətlərini avtonom şəkildə təsvir etməyə imkan verir. Söhbət, xüsusən də hissələrin təyin edilməsində yazıcının üslubundan gedir. Bədii əsərlərin diskursiv məkanı çərçivəsində leksik vahidlərin

davranışı spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Fərdi bədii kontekstin təsiri altında dil vahidləri yalnız bu mətnlərə xas olan orijinal məzmun qazanır və kifayət qədər sərbəst semantik sərhədlərə malikdir. Dil vahidlərinin mənaları bədii əsərin ümumi əsas tematik mətn quruluşuna və bədii diskursun vəzifələrinə uyğun olaraq dəyişir. Diskursun çoxölçülü olması onun mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif konseptlər, nəzəriyyələr və mülahizələr formalaşdırır, elmi şərhələrin dağınıq axını isə bədii diskursun son dərəcə vacib problematikasından xəbər verir. Diskurs termini çoxmənalıdır, fransızca “discours”, ingiliscə “discourse”, latınca “discursus” (hərəkət, dövrüyyə; söhbət, danışmaq) sözlərindəndir, ümumi mənada – dilin müxtəlif tədqiqat sahələri üzrə fəaliyyətini nəzərə alaraq dil fəaliyyəti prosesidir: ədəbiyyatşünaslıq və semiotika, sosiologiya, məntiq, antropologiya və etnologiya, tarixşünaslıq və teologiya, hüquqşünaslıq, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasi, pedaqogika, fəlsəfə və dilçilik buraya aiddir.

Diskursun tədqiqi zamanı onun təsnifatı ilə bağlı sual yaranır: diskursun hansı tipləri və növləri mövcuddur. Bu sahədə ən mühüm fərq yazılı və şifahi diskurs arasındakı ziddiyyətdir. Bu fərq informasiyanın ötürülməsi kanalı ilə bağlıdır: şifahi diskursda kanal akustik, yazılı diskursda isə vizualdır. Bəzən dildən istifadənin şifahi və yazılı formaları arasındakı fərq diskurs və mətn arasındakı fərqlə eyniləşdirilir, lakin iki fərqli ziddiyyətin belə qarışması əsassızdır. Araşdırma mövzumuz olan bədii diskurs məhz yazılı formaya aiddir. Diskursun dilçilikdə müxtəlif tipləri mövcuddur. Bədii diskurs, elmi diskurs, siyasi diskurs ən çox istifadə olunan diskurs növləri sayılır. Əgər diskursun tarixinə nəzər salsaq görürük ki, bədii diskurs ən qədimi və ən əhatəlisidir.

A. Məmmədov diskursun yaranmasını şərtləndirən idraki bilikləri belə qruplaşdırır: “diskurs mətnini yaradan şəxs idraki vasitələri yad mədəniyyəti dərk etmək üçün cəlb edir; yad mədəniyyət haqqında yeni biliklərdən diskursun formalaşması zamanı istifadə edir; yad mədəniyyəti dərk etməklə diskursun formalaşmasında öz mədəniyyəti haqqında yeni biliklərdən istifadə edir” [6,s.27]. Bədii diskursun tərcüməsindəki əsas nüans məhz yad mədəniyyətin tərcüməsi və onun konseptual dərkindən ibarətdir. Nümunələrə nəzər salaq: Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən olan Ə. Haqverdiyevin “Bomba” novellasında oxuyuruq: “Arvad *abgüşt* bişirmişdi. Gətirib qoydu kişinin qabağına. Bir-iki tikə alıb, “iştahım yoxdu” deyib yatmaq istədi. Nə qədər etdisə, gözüne yuxu gəlmədi. Axır durub, bir stəkan çay içib getdi qarovula” [4,s.147]. *Abgüşt*-fars mənşəli leksik vahid olub mənası “piti, bozbaş” deməkdir. Müasir Azərbaycan dilində demək olar ki, işlənmir. Müasir Azərbaycan oxucusu üçün anlaşılmaq istəyən bu dil vahidinin ingilis oxucusuna çatdırılması çox çətinlik yaradır. Mətnin ingilis dilinə tərcüməsinə nəzər salaq: “His wife put a bowl of abgusht in front of him. Karbalai Zal ate a little, but then pushed the away and decided to go to bed” [8,s.12].

Sabir Əhmədlinin “Şəhidlər xiyabanı” əsərindən içərisində “salavat” leksik vahidi işlənən mətn parçasının ingilis dilinə tərcüməsində “*salavat*” sözü olduğu kimi ingilis oxucusuna təqdim olunub. Təbii ki, leksik vahidin səhifənin sonunda izahı da qeyd olunub. “On the upper side of the entrance to the avenue, a young *mullah* was reciting the *Yasin Surah* through a loudspeaker turning to the people from time: “Recite the *Salawat*!”. [2,s.86]. Əsərdən yalnız “salavat” sözü ingilis oxucusu üçün izahı verildiyi halda, bədii diskursun tərkibində “*mullah, Yasin surah*” leksik vahidləri də vardır ki, onlar təbii ki, xristian ingilislərin böyük bir qisminin anlamayacağı söz və birləşmələrdir. Yazılı bədii diskursla tanış olan, onu oxuyan oxucunun islam dini ilə bağlı bilgilərinin olması vacibdir. Burada din–təfəkkür–konseptuallaşma amilləri önə çıxarılır. Digər bir nümunəyə nəzər salaq: Sara Oğuzun “Sarı gəlin” hekayəsində *yasin surəsinin* adı işlənmiş bədii diskurs parçasına rast gəlirik: “When you are grieving and give Mullah Juma two shahis to read the Yaseen he bores God with his reading all night long, he said” [7,s.260]. *Yasin surəsinin* izahı tərcümədə bu şəkildə hədəf mətnə izah olunmuşdur: “The 36th chapter on the Koran which is often read as a funeral prayer”. Ümumiyyətlə, tərkibində dini anlayışların işləndiyi bədii diskurs nümunələrinin koqnitiv özəllikləri tərcümə prosesində daha bariz şəkildə önə çıxır.

Bədii diskursda və onun tərcüməsində zaman və məkan faktoru vacib amildir. Tədqiqatçı F. İbrahimli yazır: “Belə hesab edə bilərik ki, mövcud olan ilkin təsəvvürlər dilin konseptual nüvəsini təşkil edir. Beyində formalaşan ümumi nöqtələr insanın ətraf mühitlə əlaqəsi nəticəsində konseptual halqalar zənciri yaradır. Zaman, məkan kimi koqnitiv kateqoriyalar konseptual zəncirin halqalarını təşkil edir. Əslində hər bir konsept tamın hissələri şəklində meydana çıxır. Hissələr daha kiçik hissələr şəklində mikrokonseptlər formalaşdırır. Bədii mətnə zaman bildirən söz və ifadələri zaman konseptinin mikrokonseptləri hesab etmək olar. Onlar daxil olduğu mətnin strukturunda ayrıca konsept, yəni mikrokonsept təşkil edir. Bədii dildə obrazlılıq, ekspressivlik zaman konseptinin sərhədlərinin daxilində mikrokonseptləri formalaşdırır” [5,s.1]. Müəllifin fikirlərində böyük həqiqət vardır. Bədii diskursun tərcüməsində məkan və zamanın hədəf dilə ötürülməsi vacib amillərdən sayılır. Bəzən bədii diskursun tərcüməsində elə ifadələrin tərcüməsinə rast gəlinir ki, onu hədəf dilə tərcümə edərkən leksik vahidin işləndiyi zaman və məkan haqqında əlavə informasiyanın verilməsinə ehtiyac yaranır. Məsələn, Elçinin “Stalinin ölümü” hekayəsinin ingilis dilinə tərcüməsində oxuyuruq: “Muzaffar *muallim*, who was head of the Environmental Health Service in the village and a perennial optimist despite

running three times for the Azerbaijani parliament” [3,s.218]. Bədii diskursda işlənmiş “müəllim” sözü tərcümə prosesində olduğu kimi qalmışdır. İngilis oxucusu üçün “müəllim” sözünün izahı bu şəkildə izah olunmuşdur: “Muallim literally means teacher. Here it is used as a respectful form of address”. Lakin zənnimizcə, “müəllim” sözünün Azərbaycanda hansı zaman kəsimində işlənmə intensivliyinin qazanması da əlavə informasiya kimi hədəf dilə ötürülməlidir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın SSRİ tərkibinə qatıldığından sonra “müəllim” sözü müraciət forması kimi işlənməyə başlanmışdır. Məktəbdə hər hansı bir fəndən dərs deyən adam; Nəsihət verən, öyüd verən, öyrədən, ağıl verən; Hörmət üçün adlara qoşularaq deyilən; Hər hansı sahədə nüfuz sahibi olan, başqalarına təsir edən, nümunə ola bilən adam” mənaları verir. Bəhs olunan mətndə yalnız “müəllim” sözünün sonuncu mənası yer almışdır.

Bədii diskursdan bəhs edərkən materialın üslubi xüsusiyyətlərini də göz ardına almamaq gərəkir. Təbii ki, bədii diskurs bədii üslubi təsvir vasitələri ilə reallaşır. “Mətnin təfsiri ilə məhdudlaşmayan, linqvistik tərtibat məsələlərinə yönələn üslubiyyat üçün linqvokoqnitivistika - mətnin üslubu əsaslarını yaradan yaxın bir elm sahəsidir. Hər iki fənn üzrə tədqiqatın məqsədi nitq ifadə formasının mətndənkənar, ekstralingvistik kimi müəyyən edilən amillərdən asılılığını göstərməkdir” [9, s. 15].

Koqnitiv dilçiliyin mövcud sahələri konsept fenomeninin şərhinə definitiv yanaşmalarla bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqədəirlər, nəticə etibarilə isə onlar məntiqi, psixolinqvistik, tarixi-kulturoloji, linqvokulturoloji istiqamətlərdə nəzərdən keçirilir. Bununla belə, onun ilk diferensiasiyaları “idrak” və “bədiiilik”dir. Bu iki anlayış arasındakı əsas fərq konsept fenomeninin banisi - S.A. Askoldovun özü tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə, sonuncu, birincidən fərqli olaraq, “tamamilə yad məntiqə və bədii assosiativliyin real pragmatikasına əsaslanır” [1, s. 276]. Koqnitiv dilçiliyin banilərindən sayılan S.A. Askoldovun fikrinə görə, koqnitiv dilçiliyin mövcud sahələri konsept fenomeninin şərhinə definitiv yanaşmalarla bir-biriləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur.

Nəticə

Beləliklə, bədii diskursun koqnitiv xüsusiyyətlərindən bəhs edildikdə tərcümə prosesi önə çıxır və bədii diskursun koqnitiv xüsusiyyətləri əsasən tərcümə prosesində reallaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: Антология / С.А. Аскольдов; под ред. В.Н. Нерознака. М.: Academia, 1997. С. 267-280
2. Ahmadli S. Martyr's Avenue./ Short stories from Azerbaijan. In one volume .Press LTD, 2018
3. Elchin The Death of Koschei the Deathless/ Short stories from Azerbaijan. In one volume .Press LTD, 2018
4. Haqverdiyev Ə. Bomba /Seçilmiş əsərlər .Bakı: Lider, 2005, s. 147, (408 s.)
5. İbrahimli F. Müasir dilçilikdə “konsept” və “bədii konsept” anlayışı / Filologiya məsələləri, № 10, 2019.s. 1-6 http://www.anl.az/down/meqale/filologiya_meseleleri/2019/10/23 (meqale). pdf[http://www.anl.az/down/meqale/filologiya_meseleleri/2019/10/23\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/filologiya_meseleleri/2019/10/23(meqale).pdf)
6. Məmmədov A. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010
7. Oghuz Sara The Blonde Bride / Short stories from Azerbaijan. In one volume .Press LTD, 2018, s. 260
8. Short stories from Azerbaijan. In one volume .Press LTD, 2018
9. Базылев В. Н. Когнитивная стилистика (к определению статуса дисциплины) / В. Н. Базылев // Стереотипность и творчество в тексте. — Межвузовский сборник научных трудов/Отв. ред. М. П. 2021 <https://moluch.ru/archive/380/84056/>

**Bakı Slavyan Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Nigar Babayeva

COMMUNICATIVE AND COGNITIVE CHARACTERISTICS OF ARTISTIC DISCOURSE

An artistic concept has common ground with a logical concept such as a concept or image, as well as with an artistic word and image. The generality of the problem of determining the semantic meaning of the concept and its solution can be justified by different degrees of rationality when understanding the main aspects of artistic experiences and artistic feelings.

Each artistic work is a product of the national thinking of the language carrier. Of course, that's why different peoples' different approaches to events and processes appear in the translation process. At this time, cognitive linguistics and its application methods are used for successful translation. The article talks about the cognitive features of the literary translation process from Azerbaijani to English.

Keywords: *cognitive, artistic, discourse, translation, communication.*

Нигяр Бабаева

КОММУНИКАТИВНО-КОНИТИВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ДИСКУРСА

Художественное понятие имеет общее с таким логическим понятием, как понятие или образ, а также с художественным словом и образом. Общность проблемы определения смыслового значения понятия и ее решения может быть обоснована разной степенью рациональности при понимании основных сторон художественных переживаний и художественных чувств.

Каждое художественное произведение является продуктом национального мышления носителя языка. Конечно, именно поэтому в процессе перевода проявляются разные подходы разных народов к событиям и процессам. В настоящее время для успешного перевода используются когнитивная лингвистика и методы ее применения. В статье говорится о когнитивных особенностях процесса художественного перевода с азербайджанского языка на английский язык.

Ключевые слова: *познавательный, художественный, дискурс, перевод, коммуникация.*

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 28.01.2024

Son daxilolma tarixi:25.02.2024